

Pavlović, Z. (2021). Obeležja i perspektive političke kulture u Srbiji. U J. Komšić & A. Popović (ur.), *Srpski izazovi u svetlu globalnih promena treće decenije 21. veka* (str. 87-104). Beograd: Konrad Adenauer Stiftung i Škola političke ekologije Zasavica.

POSTPRINT / ACCEPTED AUTHOR MANUSCRIPT

Zoran Pavlović

Vanredni profesor

Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu

Obeležja i perspektive političke kulture u Srbiji¹

*Želimo demokratiju (...) homeopatski, u beskonačnim dozama,
u ponižavajućim intervalima, nadajući se da ćemo kumulativnim putem,
slaganjem jedne sitne slobode na drugu još sitniju,
do demokratije doći postepeno i bezbolno.*

Borislav Pekić

Sažetak. Predmet ovog rada je analiza dominantnih karakteristika političke kulture u Srbiji. U prvom delu teksta, ukratko se diskutuje o sadržaju i značaju pojma političke kulture, posebno u njegovom subjektivnom značenju. Potom se daje pregled najvažnijih empirijskih nalaza o bitnim aspektima političke kulture u Srbiji, u dijahronijskoj perspektivi i u kontekstu društveno-političkih okolnosti u poslednjih nekoliko decenija. U poslednjem delu teksta, ukazuje se na neke moguće pravce daljeg razvoja političke kulture s obzirom na aktuelne političke okolnosti.

Ključne reči: politička kultura, demokratija, kulturološka paradigma, Srbija.

Summary. The paper analyses the dominant characteristics of political culture in Serbia. In the first part of the paper, the content and significance of the notion of political culture are briefly discussed, especially in its subjective meaning. An overview of the most important empirical findings on the important aspects of the political culture in Serbia is provided next, in a diachronic perspective and in the context of the socio-political circumstances of the last few decades. The final part points out the possible directions of further development of political culture in the light of the current political circumstances.

Keywords: political culture, democracy, culturalist paradigm, Serbia.

---

¹ Ovaj tekst delom je zasnovan na analizama koje su publikovane u knjizi *Ogledi o političkoj kulturi* (Beograd: Centar za izdavačku delatnost Filozofskog fakulteta, 2017).

Politička kultura: šta je to?

Iako se odnosi na fenomene o kojima se diskutovalo još u antičko doba, u savremenom značenju specifičnog pojma u društvenim naukama, pojam političke kulture zvanično je rođen 1956. godine u jednom radu Gabrijela Olmonda². Temelji čitave jedne istraživačke linije (da ne kažemo paradigme) njenog izučavanja postavljeni su zapravo u kasnijem, danas klasičnom delu *The Civic Culture*³. U suštini ovog pristupa, kasnije tipično opisivanim kao kulturološka škola⁴, jedna je „jednostavna“ i intuitivno lako razumljiva pretpostavka. Ako je demokratski sistem „onaj u kome običan građanin učestvuje u političkim odlukama, onda se demokratska politička kultura sastoji od skupa uverenja, stavova, normi, percepcija i sl. koji podržavaju participaciju“⁵. Svaki politički sistem, drugim rečima, „uronjen je u određen obrazac orijentacija prema akciji“⁶, odnosno, u određenu političku kulturu, specifični složaj ovih subjektivnih orijentacija.

Za efektivnu demokratiju (ili bilo koji drugi politički sistem) nisu, dakle, dovoljne samo formalne institucije i procedure, već i s tim konzistentna politička kultura. Ukoliko pojedinac poštuje i prihvata norme sistema, ukoliko to postane sastavni deo njegovog vrednosnog sistema, uopštena podrška načinu vladavine dobija na izvestan način dispozicionu utemeljenost koja motiviše i usmerava ponašanje; tada članovi društva žele da deluju onako kako treba da deluju da bi društvo adekvatno funkcionisalo⁷.

U decenijama koje su usledile, pojam političke kulture ozbiljno je preispitivan, a delo Olmonda i Verbe trpelo je (s pravom) teške kritike⁸. Ali pola veka izučavanja fenomena koji su u središtu političke kulture, ukazuju da je nasleđe klasične studije bilo bogato, a njen značaj dalekosežan. U kontekstu ove analize, važno je istaći tri momenta.

Sporenja oko sadržaja političke kulture su brojna, gledišta ponekad i nepomirljiva, ali se politička kultura najčešće posmatra u psihološko/subjektivnom smislu, kao skup kognicija,

---

² Gabriel Almond, "Comparative political systems", *The Journal of politics* 18, no. 3 (1956): 391-409.

³ Almond Gabriel Almond & Sidney Verba, *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963).

⁴ Harry Eckstein, "A Culturalist Theory of Political Change", *The American Political Science Review* 82, no. 3 (1988): 789-804.

⁵ *ibid*, 134.

⁶ Almond, "Comparative political systems", 396.

⁷ Erih From, *Bekstvo od slobode* (Beograd: Nolit, 1964).

⁸ Young Kim, "The concept of political culture in comparative politics." *The Journal of Politics* 26, no. 2 (1964): 313-336.; David Laitin, "The Civic Culture at 30", *American Political Science Review* 89, no. 1 (1995): 168-173; Carole Pateman, "Political culture, political structure and political change", *British Journal of Political Science* 1, no. 3 (1971): 291-305; Carole Pateman, „The civic culture: A philosophic critique“, U *The civic culture revisited*, urednici Gabriel Almond & Sindey Verba (Boston: Little Brown and Company, 1980), 57-102; za detaljniji pregled videti: Pavlović, *Ogledi o političkoj kulturi*.

percepcija, evaluacija, stavova i ponašajnih predispozicija, upravo u duhu onoga o čemu su Olmond i Verba govorili⁹, posebno u našoj sredini¹⁰. Drugo, kulturološki pristup izučavanju političke kulture, trasiran u delu Olmonda i Verbe, svoju pravu renesansu doživljava krajem prošlog i početkom ovog veka, na krilima velikih komparativnih projekata, poput Svetske studije vrednosti (a koji istraživanja poput onog Olmonda i Verbe, čine, u najmanju ruku, skromnim poduhvatima). Najzad, suština ovakvog pristupa političkoj kulturi jeste pridavanje presudnog značaja masovno prihvaćenim stavovima i vrednostima za kvalitet funkcionisanja političkog sistema, na šta sistematična i sveobuhvatna empirijska istraživanja nedvosmisleno ukazuju¹¹.

Pojedinci verovatno baš i nisu toliko političke životinje koliko se to u antici činilo, ali iz njihovih međusobnih interakcija izrasta mreža odnosa koja tvori tkivo političkog života jedne zajednice; manjina od njih vlada, nad većinom se vlada; biraju i bivaju birani; oni su „nosioči“ političke kulture, rade na održanju ustanovljenih političkih obrazaca, praksi i institucija ili na njihovom napuštanju i promeni. Ako se stvari posmatraju iz te perspektive, analiza odnosa ljudi prema svetu politike u najopštijem smislu reči postaje teorijski i empirijski problem od suštinske važnosti.

Opisati dominantne karakteristike političke kulture u Srbiji nije nimalo lak posao i za to postoji nekoliko glavnih razloga. Empirijska ili teorijska istraživanja u Srbiji koja svoj predmet analize eksplicitno određuju kao političku kulturu mogu se verovatno nabrojati na prste dve ruke¹². Političku kulturu možemo opisivati na različite načine i prema različitim kriterijumima. Možemo je opisivati u dijahronijskom smislu; sa stanovišta njenih glavnih konstituenti u relativno kratkom vremenskom periodu; u kontekstu veze sa prevladajućim političkim sistemom; u kontekstu političke socijalizacije; sve ovo su teme koje su u razmatranju političke kulture jedne političke zajednice nezaobilazne¹³.

Dodatno, turbulentna društveno-politička dešavanja na ovim prostorima u poslednjih nekoliko decenija i činjenica da se menjao ne samo politički sistem (što je značilo i

---

⁹ videti: Glenda Patrick, "Political Culture", u *Social Science Concepts: A Systematic Analysis*, urednik Giovanni Sartori (Beverly Hills: Sage: 1984), 265-314; Pavlović, *Ogledi o političkoj kulturi*.

¹⁰ npr. Dragomir Pantić, *Politička kultura mladih u Srbiji* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1989); Dragomir Pantić & Zoran Pavlović, *Political culture of voters in Serbia* (Belgrade: Institute of Social Sciences, 2009); Pavlović, *Ogledi o političkoj kulturi*.

¹¹ Ronald Inglehart and Christian Welzel, *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); Christian Welzel, *The Freedom rising* (Cambridge: Cambridge University Press: 2013)

¹² npr. Stjepan Gredelj, „Politička kultura mladih“, U *Mladi zagubljeni u tranziciji*, ur. Srećko Mihailović (Beograd: Centar za proučavanje alternativa, 2005), 135-156; Dragomir Pantić, *Politička kultura mladih*; Pantić i Pavlović, *Political culture*; Pavlović, *Ogledi o političkoj kulturi*.

¹³ Pavlović, *Ogledi o političkoj kulturi*.

sistematske pritiske ka razvoju različite kompatibilne političke kulture), već i nacionalni okvir (koji je menjao okvir kolektivne identifikacije, granice političke zajednice itd.), čine taj posao samo težim. Ovde ćemo se stoga, uz nužna pojednostavljenja, fokusirati na identifikovanje glavnih karaktersitika političke kulture (u terminima subjektivnih političkih i politički relevantnih orijentacija) na koja empirijska istraživanja iz proteklih nekoliko decenija ukazuju. Priča o političkoj kulturi u tom smislu stvar je, da tako kažemo, pogleda na svet politike „odozdo“, iz ugla „običnih“ građana i građanki. Budući da se radi o fenomenu dugog trajanja, uzimanje u obzir šire vremenske perspektive i povezanih kontekstualnih okolnosti su neminovnost i bez njih se smisao odnosa prema svetu politike koji građani i građanke ispoljavaju ne može u potpunosti razumeti.

Pogled u prošlost: socijalizam bez „socijalista“, demokratija bez „demokrata“?

Stvaranje demokratije u Srbiji opterećeno je teškim nasleđem prošlosti. Činjenica da su neke današnje političke prilike i problemi „gotovo nepromenjeni u odnosu na one koji su mučili građane Srbije krajem 19. veka posledica je toga što se od tog vremena funkcionisanje političkog sistema neznatno promenilo“¹⁴. Drugim rečima, ne samo da su rane godine srpske demokratije bile (mada i danas jesu) opterećene poznatim „dečjim bolestima“ demokratizacije, već se u političkom životu Srbije manifestuju neke istorijske konstante, anahrone i sa demokratijom inkompatibilne karakteristike koje dovode u pitanje ne samo karakter demokratskih promena 2000. godine, već i mogućnosti promene bitnih segmenata političke sredine u skorijoj budućnosti. Jedna od, sa stanovišta ove studije, najvažnijih „konstanti“ jeste dominacija kolektivističkih ideologija i sa tim povezano odsustvo pluralističko-demokratske tradicije u modernoj političkoj istoriji Srbije.

Istorijski posmatrano, tokom perioda turske vladavine, specifičan, zadružni način života i proizvodnje i drugi uslovi u okruženju uslovi su dominaciju kolektivismu (i solidarnosti) kao nepisane norme – međusobno ispomaganje i dobrobit zajednice imali su primat nad „pojedincem“ koji se gubio u duhu zajedništva¹⁵. Sa uspostavljanjem nezavisne srpske države krajem XIX veka i formiranjem prvih političkih partija na mesto zadružnog dolazi etnocentrični kolektivism – političkim diskursom počinje da dominira ideja

---

¹⁴ Dubravka Stojanović, *Ulje na vodi – ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije* (Beograd: Peščanik, 2010), 62.

¹⁵ Bora Kuzmanović, „Retradicionalizacija političke kulture: društvena kriza i raspad sistema kao pokretač retradicionalizacije“, u *Fragmenti iz političke kulture*, urednica Mirjana Vasović (Beograd: Institut društvenih nauka, 1998), 257-284.

nacionalnog ujedinjenja, jedinstva (seljačkog) naroda, sabornosti i sloge¹⁶. Potom na scenu stupa ideološki kolektivizam u vidu komunističke ideologije, ideje jugoslovenstva i snažni pokušaji nivelisanja etničkih i materijalnih razlika.

Empirijska istraživanja iz ovog perioda registruju blagonaklon odnos građanstva prema socijalističkim idejama jednakosti i solidarnosti. Počev od najranijih empirijskih istraživanja s početka šezdesetih, pa praktično sve do sredine osamdesetih godina XX veka, izražena podrška sistemu i prihvatanje prosistemskih vrednosti zasigurno je glavni empirijski nalaz. Jedno od prvih istraživanja jugoslovenskih studenata polazi od bazične pretpostavke koju bi potpisao svaki i tadašnji i sadašnji istraživač političke kulture: „ukoliko naša univerzitetska omladina socijalističke društvene ciljeve i nastojanja prihvata kao svoje lične, razumljivo je da će ona uglavnom odobriti i način realizacije tih ciljeva, a time pozitivno oceniti sve one socijalističke institucije koje predstavljaju osnovnu sadržinu takvog načina izgradnje socijalizma“¹⁷. Istraživanje na ukupno 4,000 studenata iz Beograda, Zagreba, Ljubljane, Sarajeva i Skoplja vodilo je zaključku da postoji „veoma visok stepen prihvatanja bitnih vrednosti jugoslovenskog društva i odobravanje osnovnog pravca njegovog razvitka od strane ogromne većine studenata“¹⁸. Oko 80% studenata prihvatalo je načelo ekonomskog egalitarizma, 81% odobravalo jugoslovenski način izgradnje socijalizma, dok je 79% o značaju radničkog samoupravljanja imalo pozitivan odnos bez ikakvih ograda. I druga istraživanja iz tog perioda dolaze do sličnog zaključka o generalno pozitivnom odnosu prema samoupravljanju i raširenost egalitarističke orijentacije¹⁹. Pantić krajem sedamdesetih nalazi skoro dve trećine mladih (61%) koji su samoupravno orijentisani, dok je tek 15% bilo u kategoriji suprotnog, nesamoupravnog tipa²⁰. Isti autor nekoliko godina kasnije nalazi većinsku raširenost orijentacija na društveno vlasništvo (61%), otvorenost prema svetu (70%) i samoupravnu orijentaciju (62%)²¹. Etnička distanca je u društvu bila gotovo odsutna: 59% punoletnih građana tadašnje SFRJ karakterisalo je potpuno odsustvo etničke distance²².

---

¹⁶ Dubravka Stojanović, „Ulje na vodi: politika i društvo u modernoj istoriji Srbije“, u *Srbija 1804-2004: Tri viđenja ili poziv na dijalog*, Ljubodrag Dimić, Dubravka Stojanović i Miroslav Jovanović (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2005), 115-148; Stojanović, *Ulje na vodi*.

¹⁷ Miroslav Janićijević, ur, *Jugoslovenski studenti i socijalizam* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1966), 15.

¹⁸ *ibid*, 22-23.

¹⁹ Velimir Tomanović, *Omladina i socijalizam* (Beograd: Mladost, 1977); R. Stanojević, *Idejno-politička opredeljenja i društveno-politička angažovanost mladih u Beogradu* (Beograd: Gradska konferencija Saveza socijalističke omladine i Beograda i Institut društvenih nauka, 1979).

²⁰ Dragomir Pantić, „Odnos omladine prema samoupravljanju“, u *Društveno političko angažovanje mladih*, urednik Vladimir Goati (Beograd: Institut društvenih nauka i RK SSO Srbije, 1977), 105-136.

²¹ Dragomir Pantić, *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1981).

²² Dragomir Pantić, *Etnička distanca u SFRJ* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1967).

Sa urušavanjem socijalizma dolazi do obrnutog procesa izrazite nacionalne homogenizacije; „nacija postaje kolektivitet koji zamenjuje kolektivističke sentimente iz doba socijalizma: klasni i slojni identitet, samoupravno društvo, jugoslovenstvo, pripadnost komunističkoj ideologiji, pokretu nesvrstanih – kao što su oni svojevremeno zamenili naciju“²³. Turbulentnost društvenih dešavanja bila je praćena „tektonskim potresima“ relevantnih subjektivnih orijentacija. U kriznim osamdesetim godinama XX veka dolazi do velikih vrednosnih promena čiji glavni zaključak je bio da „socijalizam gubi omladinu“²⁴. U periodu od šezdesetih do sredine osamdesetih godina XX veka, samoupravna orijentacija bila je prihvaćena na nivou između polovine i dve trećine mladih²⁵. Krajem osamdesetih prvi put registruje se veći procenat nesamoupravne orijentacije²⁶. Omladina počinje da podržava pluralizam (45%) i veće otvaranje prostora za privatna preduzeća (69%); raste neegalitarizam, individualizam, materijalna orijentacija, kao i religioznost i autoritarnost²⁷. Dominantna odlika mladih postaje anomija, koja u razmaku od jedne decenije postaje tri puta raširenija u populaciji mladih i sa 24% raste na čak 75%²⁸.

Devedesete godine XX veka vreme su daljih krupnih vrednosnih promena. Raste etnička distanca većinskog, srpskog stanovništva prema Albancima, Hrvatima, Muslimanima. Početkom devedesetih godina XX veka 52% građana ne želi Albance ili Hrvate za sugrađane, dok je izraženo uopšteno nepoverenje prema drugim narodima²⁹. Istovremeno s rastom etničke distance dešavaju se još dva paralelna procesa. Raste, najpre, vezanost za sopstvenu naciju. U jednom istraživanju s početka devedesetih, dve trećine građana Srbije i Crne Gore nacionalnu pripadnost smatra (veoma mnogo i mnogo) važnom³⁰, a nacionalna pripadnost naglo „skače“ u rang u prioriteta, zauzimajući mesto odmah iza porodične pripadnosti³¹.

---

²³ Bora Kuzmanović, „Retradicionalizacija političke kulture: društvena kriza i raspad sistema kao pokretač retradicionalizacije.“, u *Fragments političke kulture*, urednica Mirjana Vasović (Beograd: Institut društvenih nauka, 1998), 270.

²⁴ Srećko Mihailović, Dragomir Pantić i Mirko Blagojević, *Omladina krajem osamdesetih* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1990), 18.

²⁵ Srećko Mihailović, *Pregled najznačajnijih rezultata istraživanja o društveno-ekonomskom položaju, svesti i aktivizmu omladine* (Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, 1987); Mihailović i dr., *Omladina krajem osamdesetih*.

²⁶ Mihailović i dr., *Omladina krajem osamdesetih*; Dragomir Pantić, *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji* (Beograd: Institut društvenih nauka, 1990).

²⁷ Mihailović, *Pregled najznačajnijih rezultata*; Pantić, *Vrednosne orijentacije*; Pantić, *Promene vrednosnih orijentacija*; Dragomir Pantić, "Promene religioznosti građana Srbije." *Socioloski pregled* 1-4 (1993).

²⁸ Pantić, *Vrednosne orijentacije*; Pantić, *Promene vrednosnih orijentacija*.

²⁹ Zagorka Golubović, Bora Kuzmanović, i Mirjana Vasović, *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba* (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić, 1995).

³⁰ Ibid.

³¹ Dragomir Pantić, „Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine“, u *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.*, urednik Vladimir Goati (Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, 2002), 131-158; Mirjana Vasović, „Karakteristike grupnih identifikacija i odnos prema drugim etničkim

Pored toga, dolazi do sužavanja okvira kolektivne identifikacije i najvažnija postaje pripadnost lokalnoj sredini³². U odnosu na neka ranija istraživanja, pa čak i ona sprovedena samo nekoliko godina ranije, ovo je bio radikalni obrt.

Neke druge veoma povezane političke orijentacije postaju izražene. Ionako visoka autoritarnost se na početku devedesetih godina XX veka i dodatno uvećava – u jednom istraživanju je kod 71% građana registrovana autoritarnost³³. Autoritarnost se tokom devedesetih, pa i kasnije, stabilizuje na jednom ne baš tako niskom nivou³⁴. I neke druge srodne orijentacije postaju sve izraženije. Najveći deo populacije ispoljavao je tradicionalističku orijentaciju³⁵, netoleranciju i konzervativizam³⁶, dok religioznost nakon više decenija postaje većinski prihvaćena³⁷. Sve ovo ukazivalo je na obrise jednog tradicionalističko-autoritarnog sindroma sa elementima ideološke i političke autoritarnosti³⁸.

I nakon promena 2000. godine, društvena svest ostaje u velikoj meri etnifikovana, a nacija, kao etnička, a ne politička kategorija, poput devedesetih godina XX veka ponovo postaje „topla klevka kojoj se pojedinac vraća u trenutku javljanja straha i psihološke hladnoće“³⁹. Petooktobarske promene predstavljale su novi institucionalni podsticaj za promenu vrednosti koji, ispostaviće se, nije bio onoliko uspešan koliko se to možda u početku činilo. Neposredno nakon demokratskih promena uočljivi su neki pomaci u većem prihvatanju, sada nekih novih, sistemskih vrednosti, poput vrednovanja demokratije ili nekih

---

grupama“, u *Između osporavanja i podrške*, redaktor Srećko Mihailović (Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, 1997), 246-276.

³² Pantić, „Vrednosti birača“; Pantić i Pavlović, *Political culture*; Vasović, „Karakteristike grupnih identifikacija“; Mirjana Vasović, „Karakteristike grupnih identiteta i odnos prema društvenim promenama“, u *Javno mnjenje Srbije*, priredio Srećko Mihailović (Beograd: Centar za proučavanje alternative, UGS Nezavisnost i Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja, 2000), 17-42.

³³ Bora Kuzmanović, „Autoritarnost“, u *Razaranje društva*, urednik Mladen Lazić (Beograd: Filip Višnjić, 1994), 151-224.

³⁴ Golubović i dr., *Društveni karakter*; Bora Kuzmanović, „Stepen i činioci autoritarnosti“, u *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*, redaktor Srećko Mihailović (Beograd: Institut društvenih nauka, 1997), 229-245; Pantić, Dragomir. "Promene religioznosti građana Srbije." *Sociološki pregled* 1-4 (1993); Pantić, „Vrednosti birača“; Pantić i Pavlović, *Political culture*.

³⁵ Golubović i dr., *Društveni karakter*; Stjepan Gredelj, "Dominantne vrednosne orijentacije", u *Razaranje društva*, urednik Mladen Lazić (Beograd: Filip Višnjić, 1994), 175-224.

³⁶ Pantić i Pavlović, *Political Culture*.

³⁷ Pantić, „Promene religioznosti“.

³⁸ Kuzmanović, „Autoritarnost“

³⁹ Kuzmanović, „Retradicionalizacije političke kulture“, 270.

drugih sindroma demokratskih orijentacija⁴⁰, dok opada raširenost nekih nedemokratskih orijentacija, poput etnocentrizma⁴¹.

Međutim, te promene su ubrzo nivelisane, pa je nivo nekih nedemokratskih orijentacija ne samo ostao na nivou onog iz devedesetih godina XX veka, već je i uvećan. Autoritarnost je 2001. godine bila značajno niža nego 2000, ali i daleko viša od nivoa registrovanog 1997, uz trend daljeg rasta; nakon demokratskih promena, dve trećine građana Srbije i dalje je bilo u kategoriji visoko autoritarnih⁴². I neki drugi podaci upućuju na porast autoritarnosti u periodu neposredno pre i neposredno nakon demokratskih promena⁴³. Autoritarnost ostaje visoko raširena i u kasnijim godinama⁴⁴, da bi na kraju prve decenije novog milenijuma kod 61% građana Srbije bila registrovana visoka autoritarnost⁴⁵.

U skladu s tim jeste i (većinska) raširenost nekih drugih srodnih orijentacija, poput tradicionalizma i konzervativizma⁴⁶, često i među mladima⁴⁷. Nezadovoljstvo građana od 2001. g. raste iz godine u godinu⁴⁸, i jedna od njegovih posledica jeste gubitak pozitivne konotacije demokratije, koju već sredinom decenije bezuslovno prihvata manjina građana⁴⁹ i ona praktično postaje manje popularna nego sredinom devedesetih godina XX veka. I u nekim drugim, komparativnim analizama pokazuje se da su u Srbiji nisko raširene vrednosne

---

⁴⁰ Zoran Pavlović, "Demokratska politicka kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena", *Nova srpska politicka misao* 16, no. 03+ 04 (2008): 157-176; Zoran Pavlović, *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji: u potrazi za demokratskom političkom kulturom* (Beograd: Inst. Društvenih Nauka, 2009); Zoran Pavlović, "Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena", *Psihološka istraživanja* 13, no. 1 (2010): 35-58.

⁴¹ Mikloš Biro, Vladimir Mihić, Petar Milin, and Svetlana Logar-Đurić. "Did socio-political changes in Serbia changed the level of authoritarianism and ethnocentrism of citizens?", *Psihologija* 35, no. 1-2 (2002): 37-47.

⁴² Ibid.

⁴³ Pantić, „Vrednosti birača“.

⁴⁴ Pantić i Pavlović, *Political culture*.

⁴⁵ Bora Kuzmanović, „Autoritarnost–vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom“, u *Kako građani Srbije vide tranziciju, istraživanje javnog mnjenja tranzicije* (Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, 2010), 87-104.

⁴⁶ Srećko Mihailović, „Dugo putovanje u kapitalizam“, u *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, urednik Srećko Mihailović (Beograd: Socijaldemokratski klub i Friedrich Ebert Stiftung, 2006), 43-66; Dragomir Pantić, „Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisanja u Srbiji“, u *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Jovan Komšić, Dragomir Pantić i Zoran Slavujević (Beograd: Institut društvenih nauka, 2003), 95-128; Pantić, „Vrednosti birača“; Pantić i Pavlović, *Political culture*.

⁴⁷ Smiljka Tomanović i Dragan Stanojević, *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja* (Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i SeConS Grupa za razvojnu inicijativu, 2015).

⁴⁸ Tanja Jakobi, „Životni standard: neodređeno nezadovoljni i dezorijentisani“, u *Kako građani Srbije vide tranziciju*, urednik Srećko Mihailović (Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID, 2010), 47-58; Srećko Mihailović, „Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajnim menama“, u *Kako građani Srbije vide tranziciju*, urednik Srećko Mihailović (Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID, 2010), 7-28.

⁴⁹ Pavlović, „Prihvatanje demokratije“.

orijentacije koje su dokazano povezane s kvalitetom demokratskog funkcionisanja, poput (post)materijalističkih vrednosti⁵⁰, samoizražavanja⁵¹ ili emancipativnih vrednosti⁵².

Decenijama je, dakle, na delu ista „forma“ koja se samo puni različitim sadržajima – kolektiv različitog tipa (etničkog, nacionalnog, partijskog itd.) dominira nad pojedincem, za koga je u dosadašnjoj političkoj istoriji Srbije bilo malo mesta. Kolektiv i kolektivism nisu, sami po sebi, nikakav problem, naprotiv. Nacija i nacionalno temelj su i paradigma ustrojstva modernog sveta. Nakon pada Berlinskog zida, postsocijalistička društva su pred sobom imala, između ostalog, i zadatak od posebne i presudne važnosti – izgradnju posvećenosti novom ili bitno izmenjenom kolektivnom okviru, novoj vrsti socijalnog identiteta, i to onom nacionalnom⁵³.

Ali, šta taj kolektiv uključuje i koliko su „propusne“ njegove granice ima dalekosežne implikacije. Čim se ljudi kategorišu na „nas“ i „njih“, aktivira se niz psiholoških procesa koji se ogledaju u pristrasnosti našoj grupi i negativitetu prema onima koji to nisu. Bez osećaja pripadnosti istom kolektivnom/nacionalnom okviru, zajedničkog socijalnog identiteta, ne može biti ni deljene, zajedničke političke kulture, nema solidarnosti među građanima niti posvećenosti normama koje su u grupi/naciji preovlađujuće. Ukoliko nema „nadređenog, zajedničkog grupnog identiteta, koji obema grupama, Našoj i Njihovoj, omogućava upotrebu jednog šireg Mi“⁵⁴, ideja kolektivnog ili opšteg dobra, pa i neke vrste zajedničke sudbine, ne može biti realan politički program.

Međutim, *ethos* na ovim prostorima veoma dugo dominira nad *demosom*⁵⁵ i kao takav onemogućuje, da tako kažemo, horizontalnu identifikaciju, čvrstu solidarnost među jednakima, okupljenim pod „zastavom“ građanskih prava i sloboda. Rezultat je društvo niskog stepena kohezivnosti i solidarnosti, rascepkano društvo čiji članovi imaju teškoće da se identifikuju sa svojim političkim društvom kao zajednicom.

---

⁵⁰ Zoran Pavlović, "Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma", *Sociološki pregled* 40, no. 2 (2006): 247-262.; Pavlović, *Vrednosti samoizražavanja*; 2009; Zoran Pavlović, "(Post) materialism, satisfaction with democracy and support for democracy in Eastern Europe", *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities* 5, no. 3 (2016): 41-55.

⁵¹ Inglehart & Welzel, *Modernization*; Pavlović, *Vrednosti samoizražavanja*.

⁵² Welzel, *Freedom rising*; Zoran Pavlović, „Emancipative Values in a Post-Communist Society: The Case of Serbia“. U *Changing Values and Identities in the Post-Communist World. Societies and Political Orders in Transition*, urednici Nadezda Lebedeva, Radosveta Dimitrova & John Berry (Cham: Springer, 2018), 53-66.

⁵³ videti npr. Stephen Whitefield, "Political Culture and post-communism", u *Political culture and post-communism*, urednik Stephen Whitefield (Palgrave Macmillan, London, 2005), 1-14.

⁵⁴ Dragan Popadić, „Put iz bratstva i jedinstva – etnička distanca građana Srbije“. U *Kako građani Srbije vide tranziciju*, urednik Srećko Mihailović (Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID, 2010a), 14.

⁵⁵ Dragan Popadić, "Building up European identity: From the chimney smoke", *Psihološka istraživanja* 13, no. 1 (2010b): 9-33.

U takvim okolnostima na značaju posebno dobijaju neki drugi procesi i aspekti političke kulture. Najvažniji od njih je neka vrsta hroničnog „animoziteta“ na relaciji država-društvo iliti vlast-građani. Kako neke istorijske analize ukazuju, nakon sticanja nezavisnosti, proces modernizacije u Srbiji najpre je počeo u oblasti politike; prvi srpski ustav, pisan po ugledu na onaj belgijski, bio je veoma liberalan, političke partije formirane su veoma rano, 1881. godine, kao i razna udruženja građana⁵⁶. Nasuprot tome stajalo je nerazvijeno, slabo pokretno, agrarno društvo. To je dovelo do paradoksalne situacije da je, usled nerazvijenosti društva, na demokratizaciji i širenju prava građana, tj. na smanjenju moći države trebalo da rade oni koji su od državnog aparata bili potpuno zavisni – oni čije je školovanje država finansirala, koji su za državu radili i koji su njoj dugovali stečene privilegije i pozicije⁵⁷. Vlast u takvoj situaciji, očekivano, ne samo da nije podsticala, nego je često i osujećivala inicijative koje bi ugrožavale njenu hegemonu poziciju, i između društvenog razvoja i stečenih privilegija često i uglavnom birala ovo drugo⁵⁸. Kao prirodna posledica toga, dolazi do međusobnog udaljavanja ili širenja jaza između vlasti (države) i naroda (društva).

Poseban pečat svemu tome dala je komunistička partijska država. U situaciji kada država nije „*citizen friendly*“⁵⁹, težnja minimizacije kontakata sa državom postaje veoma izražena, dok građani, kada je kontakt sa državom neophodan, ne očekuju da svoj uticaj ostvare demokratskim putevima i kroz institucije. Jedina korist u tom smislu može se očekivati ukoliko građanin nađe način da „iskoristi iskorišćavače“⁶⁰, a najbolje sredstvo za to jesu lična prijateljstva i poznanstva, horizontalne i neformalne veze koje se u izvesnom smislu koriste protiv države.

U takvim okolnostima stvara se ono što neki nazivaju *peščanik* društvom⁶¹. Prema analogiji sa oblikom peščanika, u donjem delu u kome se građani osećaju zaštićeni od uticaja (posebno nedemokratske i represivne) države, postoji bogat i razvijen sistem neformalnih mreža; „na vrhu“ takođe postoji bogat život političkih i elitnih borbi za moć i prestiž. Međutim, u situaciji kada institucije ne postoje nezavisno od partije/države i kada je građansko društvo slabo razvijeno, malo je dodira između ova dva. Građani ne osećaju da

---

⁵⁶ Dubravka Stojanović, „Ulje na vodi: politika i društvo u modernoj istoriji Srbije“, u *Srbija 1804-2004: Tri viđenja ili poziv na dijalog*, Dimić, Ljubodrag, Dubravka Stojanović, i Miroslav Jovanović (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2005), 115-148.

⁵⁷ Stojanović, „Ulje na vodi“; Stojanović, *Ulje na vodi*.

⁵⁸ Ljubodrag Dimić, Dubravka Stojanović, and Miroslav Jovanović, *Srbija 1804-2004: tri viđenja ili poziv na dijalog* (Udruženje za društvenu istoriju, 2005); Stojanović, „Ulje na vodi“.

⁵⁹ Richard Rose, William Mishler, and Christian Haerpfer, "Social capital in civic and stressful societies", *Studies in comparative international development* 32, no. 3 (1997): 85-111.

⁶⁰ *ibid*, 88.

⁶¹ *Ibid*.

moгу uticati na vlast, ali ni vlast ne može i ne meša se previše u njihov život. U takvim okolnostima, „društvo postaje apstraktni objekat nad kojim se upravlja, a vlast prerasta u apstraktnu nužnost koja se ne dovodi u pitanje“⁶².

Ovakve tendencije se u istraživanjima veoma jasno identifikuju (mada su jedino dostupna istraživanja koja su relativno skorijeg datuma). Već u drugoj polovini devedesetih godina XX veka, par godina nakon formalnog uvođenja višestranačja, vladajući režim se suočavao sa otvorenim nepoverenjem građana – većina je funkcionisanje i političkog i privrednog sistema ocenjivala kao loše, dok je u proseku tek trećina građana imala poverenje u institucije, uz silazni trend od početaka parlamentarizma⁶³. U osvit demokratskih promena 2000. godine, političke stranke i lideri nisu bili legitimni za znatan broj građana. Veliki broj njih nije bio stranački opredeljen i gotovo dve trećine nije bilo ni član ni simpatizer političke stranke; dominirala su antirežimska opredeljenja i nepoverenje u institucije⁶⁴. Tokom čitave prve decenije nakon demokratskih promena poverenje u institucije demokratskog političkog sistema se srozava i režim se krajem decenije suočava s najdubljom krizom legitimiteta od uvođenja višestranačja⁶⁵. Ukratko, kultura nepoverenja u institucije je izražena i stabilna⁶⁶.

Istraživanja na mladima nakon 2000. g. ukazivala su da je odnos mladih prema politici, najblaže rečeno, odbojan. O političkim partijama ne misle ništa dobro: četvrtina ih „ne podnosi“ (23%)⁶⁷. Do sličnih podataka na uzorcima mladih dolaze i kasnija istraživanja. Političke partije i institucije sistema tipično uživaju veoma izraženo nepoverenje među mladima⁶⁸, uz dominaciju političkog cinizma⁶⁹. Možda najrečitiji podatak u tom smislu dolazi iz istraživanja koje je nedavno realizovano na reprezentativnom uzorku mladih uzrasta od 14-29 godina. Ta studija pokazala je da se političkim partijama veruje koliko i NATO,

---

⁶² Stojanović, *Ulje na vodi*, 171

⁶³ Zoran Slavujević, „Krizna poverenja u institucije sistema“, u *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*, redaktor Srećko Mihailović (Beograd: Institut društvenih nauka, 1997), 64-94. Zoran Slavujević i Srećko Mihailović, *Dva ogleđa o legitimitetu* (Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, 1999).

⁶⁴ Srećko Mihailović, „Politička i stranačka identifikacija“, u *Javno mnjenje Srbije*, urednik Srećko Mihailović (Beograd: Centar za proučavanje alternativa, UGS Nezavisnost i Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja, 2000.), 43-64

⁶⁵ Zoran Slavujević, „Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima“, u *Kako građani Srbije vide tranziciju* urednik Srećko Mihailović (Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID, 2010.), 59-70.

⁶⁶ Jasna Milošević-Đorđević, "Parametar socijalnog kapitala: Poverenje građana Srbije u političke institucije", *Srpska politička misao* 19, no. 38 (2012): 197-212; Zoran Stojiljković, "Politički kapital i kultura (ne) poverenja: slučaj Srbija", u *Ustav i demokratija u procesu transformacije* (2011): 161.

⁶⁷ Gredelj, „Politička kultura mladih“.

⁶⁸ Tomanović i Stanojević, *Mladi*; Zoran Pavlović, *Struktura i činioci političke kulture mladih u Srbiji – sociopsihološki pristup* (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet).

⁶⁹ Pavlović, *Činioci i struktura*.

instituciji koja u ovoj sredini tipično uživa vrlo nizak rejting⁷⁰. Svaka druga mlada osoba (51%) izjavljivala je da političkim partijama uopšte ne veruje, dok većina njih malo ili nimalo ne veruje instituciji Predsednika Republike, Vlade ili Skuštine. Rašireno nepoverenje nalaz je i niza drugih nedavnih istraživanja poput onog koje je realizovano u saradnji Krovne organizacije mladih i Demostata (2018. g.) ili Eurobarometar studije (2018. g.).

U direktnoj vezi sa ovim trendovima jesu i nalazi o generalno niskom nivou socijalnog poverenja, poverenja u druge ljude. Interpersonalno poverenje je, komparativno posmatrano, u Srbiji na relativno niskom nivou⁷¹. Veruje se primarno i gotovo isključivo uskom krugu bliskih ljudi⁷², što sveukupno posmatrano ukazuje na izraženi trend privatizacije života i manjak subjektiviteta u tom smislu⁷³. U situaciji kada se drugim ne veruje, kultura netrpeljivosti, neuvažavanja, pa i nasilja je „pred vratima“ i nešto čemu, nažalost, najbolje svedoči ponašanje među političkim elitama. Vlast ima sva prava koja bi što duže da zadrži, pa u pretendentima na njene pozicije ne vidi legitimnog protivnika i saradnika na zajedničkom projektu, već neprijatelja protiv koga je dozvoljeno upotrebiti sva sredstva, uključujući i političke progone i ubistva⁷⁴. O tome svedoči tradicija nasilnih smena vlasti – prvi put je opozicija 2003. godine na vlast došla mirnim putem i izbornom voljom građana – kao i politički diskurs prepun najtežih optužbi. Današnja politička scena to najbolje ilustruje. U takvoj situaciji, vlast i opozicija često ne izgledaju kao „integralni delovi političkog sistema, već do granice građanskog rata sukobljene grupe“⁷⁵.

„Političar“ je omražena kategorija, a politika percipirana kao prljava i nečasna delatnost. Prirodna posledica toga su i trendovi pasivizacije građana, nizak nivo političke aktivnosti, ali i generalne nezainteresovanosti, političke neinformisnosti i neznanja. Empirijska istraživanja, dugoročno posmatrano, ukazuju da je politički i socijalni aktivizam trend porasta pokazivao sve do 1981. godine, kada počinje da opada i to veoma naglo; 1983. godine se moglo govoriti o jednoj trećini aktivnih, dok je samo dve godine ranije to važno za dve trećine mladih⁷⁶. Pantić u analizi političke kulture mladih nalazi 14% intenzivno

---

⁷⁰ Dragan Popadić, Zoran Pavlović & Srećko Mihailović, *Youth study Serbia 2018/2019* (Berlin: Friedrich Ebert Stiftung, 2019).

⁷¹ Pavlović, „Vrednosti u Srbiji“.

⁷² Irena Fiket, Zoran Pavlović, i Gazela Pudar Draško, *Političke orijentacije građana Srbije - Kartografija nemoći* (Beograd: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017); Popadić i dr., *Youth study*; Tomanović i Stanojević, *Mladi*; Stojiljković, „Politički kapital“.

⁷³ Ivana Spasić, *Kultura na delu* (Beograd: Fabrika knjiga, 2013).

⁷⁴ Stojanović, „Ulje na vodi“

⁷⁵ Ibid. 133.

⁷⁶ Mihailović, *Pregled najvažnijih rezultata*.

aktivnih⁷⁷, dok Kuzmanović, kombinujući različite tipove u indeks opšteg aktivizma, nalazi sličan procenat intenzivno aktivnih – 18%⁷⁸. Ne više od četvrtine građana Srbije u periodu od sredine devedesetih godina XX veka do pred kraj prošle decenije izjavljuje da je nekada potpisalo peticiju, dok je učešće u nekim intenzivnijim protestnim aktivnostima poput demonstracija ili štrajka u istom periodu još slabije izraženo⁷⁹. Detaljnija istraživanja skorijeg datuma, pre svega na mladima, ukazuju da je većina mladih politički i/ili socijalno pasivna, uz izraženost osećaja političke otuđenosti i neefikasnosti⁸⁰.

Dok bismo za društveni i politički aktivizam i mogli govoriti da s vremenom opada, istraživanja koja bi ukazivala da su građani, u celini posmatrano, zainteresovani za politiku i informisani praktično ne postoje. Neinformisanost građana o svetu politike je, da tako kažemo, norma. Studenti jesu prihvatili marksizam, ali istraživanja su pokazivala da polovina nije poznavala osnovne principe marksizma⁸¹. I druga velika studija navodi nezadovoljavajuću obaveštenost mladih⁸². Čak ni članovi SK nisu u principu bili bolje obavešteni od drugih kategorija ispitanika⁸³. Ono malo oskudnih podataka koji bi mogli biti pokazatelji nivoa znanja i informisanosti mladih o politici tokom osamdesetih godina prošlog veka ukazuju na tek osrednju obaveštenost mladih o nekim pitanjima međunacionalnih odnosa⁸⁴. Prema sopstvenom priznanju, nivo informisanosti građana Srbije je krajem devedesetih i tokom prošle decenije nizak – procenat građana koji izjavljuje da je dobro informisan o politici retko prelazi petinu⁸⁵. Istraživanje na mladima skorijeg datuma ukazuju da većina nije informisana o nekim društveno-političkim aktuelnostima, niti upoznata s nekim elementarnim pravilima funkcionisanja političkog sistema Srbije, poput visine izbornog cenzusa, sastava vlade ili broja poslanika u parlamentu⁸⁶.

---

⁷⁷ Pantić, *Politička kultura mladih*.

⁷⁸ Bora Kuzmanović, „Socijalni i politički aktivizam omladine“, u *Deca krize*, redaktor Srećko Mihailović (Beograd: Institut društvenih nauka, 1990), 76-106.

⁷⁹ Pantić i Pavlović, *Political culture*.

⁸⁰ Isidora Jarić i Ivana Živadinović, „Politička aktivnost mladih“, u *Mladi – naša sadašnjost: Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, urednica Smiljka Tomanović (Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja, 2012a), 183-198; Isidora Jarić i Ivana Živadinović, „Socijalni aktivizam kao oblik političkog angažmana“, u *Mladi – naša sadašnjost: Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, urednica Smiljka Tomanović, 199-210. (Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja, 2012a); Popadić et al., 2019; Tomanović & Stanojević, *Mladi*)

⁸¹ Janićijević i sar., *Jugoslovenski studenti*.

⁸² Vladimir Goati, *Društveno-političko angažovanje mladih* (Beograd: RK SSO Srbije i Institut društvenih nauka, 1977).

⁸³ Anđelka Milić, Vladimir Goati, Silvano Bolčić, Dragomir Pantić, Ratko Nešković i Snežana Joksimović, *Svest i angažovanost komunista* (Beograd: NIRO Mladost, 1981).

⁸⁴ Pantić, *Politička kultura mladih*.

⁸⁵ Pantić i Pavlović, *Political culture*.

⁸⁶ Pavlović, *Činioci i struktura*.

Pogled u budućnost: „Glokalne“ perspektive razvoja političke kulture u Srbiji

U više od dva veka moderne Srbije, „društvene grupe kojima bi demokratizacija i modernizacija bile pitanje opstanka nikada nisu stekle preovlađujuću snagu u srpskom društvu“⁸⁷. U društvu opterećenom siromaštvom; heterogenom, ali nedovoljno izdiferenciranom; u stalnom doborovoljnom ili, češće, nametnutom stanju jedinstva, a zapravo razmrvljenom i opterećenom brojnim podelama; uz dugu tradiciju autokratsko/partijske vladavine i političkog monizma, a bez iskustva mirne smene vlasti, s tradicijom nepoverenja i pasivno-agresivne hostilnosti prema onima koji vladaju; gde borba za vlast više liči „na puzeći građanski rat nego na takmičenje različitih načela i koncepata“⁸⁸ i gde je pravda onoga čija je i država, „’demokratski eksperiment’ ... ostao (je) projekat obrazovane građanske manjine koja tu bitku u Srbiji nije dobila ... kap ulja na vodi“⁸⁹.

Nakon promena 2012. godine, na talasu populističkih i nedemokratskih trendova koji se dešavaju širom sveta, Srbija je, prema procenama Freedom House organizacije, iz statusa „slobodne“ države, 2018. godine prešla u status „delimično slobodne“ države. Višedecenijski politički „razvoj“ Srbije vodio je tako od jednopartijske, preko autoritarne-totalitarne, a potom i koliko-toliko demokratske države, do onoga što današnje referentne međunarodne organizacije karakterišu kao hibridno-tranzicioni režim. Srbija, dakle, ni „na papiru“ (više) nije demokratsko društvo. Ovo urušavanje sloboda je od višestrukog značaja.

Ne samo da posledično izostaju sistematski podsticaji izgradnje demokratske političke kulture (nije ih realno očekivati u trenutnim okolnostima), već se i temelji formalnih institucija demokratije dalje urušavaju. Sasvim u skladu sa tim, pozicija Srbije na kulturnoj mapi sveta, kreiranoj na osnovu podataka iz Svetske studije vrednosti, iz 2020. godine⁹⁰ ukazuje da se ona, kao i tokom prošle dve ili tri decenije, nalazi u društvu bivših komunističkih društava u kojima su vrednosti koje bi bile kompatibilne sa demokratskim političkim sistemom slabo raširene. Summa summarum – nema ni demokratije ni demokratske političke kulture.

Pored toga, ako nas višedecenijska empirijska istraživanja nečemu uče, to je da su promene i diskontinuiteti u socijalnoj i političkoj strukturi gotovo po pravilu bivali udruženi s krupnim promenama i u obrascima političke kulture. „Gubitak slobode“ Srbija svakako s jedne strane duguje činjenici da se demokratska politička kultura na ovim prostorima, izuzev

⁸⁷ Stojanović, *Ulje na vodi*, 147.

⁸⁸ Stojanović, *Ulje na vodi*, 67.

⁸⁹ Stojanović, *Ulje na vodi*, 147.

⁹⁰ <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSCContents.jsp>, pristupljeno: 25.11.2020. godine.

retkih i malih segmenata srpskog društva, nikada nije razvila, te je i neuspeh demokratskog eksperimenta u skladu sa pretpostavkama kulturološkog modela političke kulture. Prema ovom viđenju smer „uticaja“ u odnosu političke strukture i političke kulture ide od kulture ka strukturi. Građani prihvataju one političke i ekonomske strukture koje su u skladu sa njihovim preovlađujućim kulturnim orijentacijama i političkim vrednostima⁹¹. Budući da se, prema ovoj koncepciji, u slučaju političke kulture radi o produktu rane političke socijalizacije, politička kultura menja se sporo i odloženo, pod uticajem opštijih strukturnih faktora kao što je ekonomska modernizacija društva⁹². Demokratija, prosto rečeno, ima kulturno utemeljenje i ne može se uvesti ili razviti „odozgo“.

Alternativno gledište, međutim, podrazumeva da je odnos strukture i kulture u najmanju ruku dvosmeran i da se do demokratke političke kulture može doći preko političke strukture i stvaranja uslova da ljudi nauče da budu „demokrate“. Institucionalni ili model celoživotnog učenja⁹³ pretpostavlja da ljudi usvajaju određene vrednosti ne primarno kao produkt rane socijalizacije, već kao posledicu evaluacije postignuća institucija koje ih otelotvoruju, onda kada se uvere da zaslužuju da budu prihvaćene i da se „isplate“. Drugim rečima, jednom uspostavljena efektivna demokratija za rezultat će dati i „demokrate“⁹⁴ jer građani prihvataju i podržavaju ono šta daje poželjne rezultate. Empirijske analize ukazuju da to, između ostalog, važi i za Srbiju i da se neki nalazi iz naše sredine mogu objasniti pretpostavkama institucionalnog modela⁹⁵.

Ako već nije produkt raširenih emancipativnih tendencija u građanstvu, demokratija može biti razvijena „odozgo“, ali ne može opstati ukoliko demokratska pravila igre od strane građana nisu prihvaćena. Šanse za opstanak demokratije, kao i za razvoj građanske posvećenosti još su manje ukoliko demokratska pravila igre ne prihvataju ili ih izvrđavaju i

⁹¹ Almond & Verba, *The Civic Culture*; Eckstein, „A Culturalist theory“; Inglehart & Welzel, *Modernization*.

⁹² Almond & Verba, *The Civic Culture*; Eckstein, „A Culturalist theory“; Samuel Huntington, "Democracy's third wave", *Journal of democracy* 2, no. 2 (1991): 12-34; Seymour Martin Lipset, "Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy", *The American political science review* 53, no. 1 (1959): 69-105; Inglehart & Welzel, *Modernization*.

⁹³ Robert Jackman, and Ross A. Miller, "A renaissance of political culture?", *American Journal of Political Science* (1996): 632-659. William Mishler, and Richard Rose, "Learning and re-learning regime support: The dynamics of post-communist regimes", *European Journal of Political Research* 41, no. 1 (2002): 5-36; Edward Muller, and Mitchell A. Seligson, "Civic culture and democracy: the question of causal relationships", *American political science review* (1994): 635-652; Pavlović, 2014)

⁹⁴ Frederick Fleron, "Post-Soviet political culture in Russia: An assessment of recent empirical investigations", *Europe-Asia Studies* 48, no. 2 (1996): 225-260.

⁹⁵ Zoran Pavlović, „Political culture v. rational choice: support for democracy in Serbia“, U *Eastern European Political Cultures. Modeling Studies*, urednici Camelia Florela Voinea, Bojan Todosijević i G. Boella (Bucuresti: Ars Docendi, 2013), 137-154; Zoran Pavlović, "Intrinsic or instrumental support for democracy in a post-Communist society: The case of Serbia", *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities* 3, no. 1 (2014): 31-42; Pavlović, „Individual and country level“; Pavlović, „(Post)materialism“; Pavlović, „Emancipative values“.

oni koji bi trebalo da stoje na njenim branicima. Responzivnost elita je, u izvesnom smislu, spona između građana s jedne strane i političkog sistema, s druge strane, i verovatno dobrim delom može da objasni varijacije koje se u međunacionalnim okvirima često registruju između građana „starih“ i „novih“ demokratija, a koje se obično tumače razlikama u političkoj kulturi.

Ono što se u kontekstu srpskog političkog života često opisuje kao pitanje mentaliteta, inherentnih, po demokratiju korozivnih odlika, koje uzrokuju „grcanja“ i jalovost napora političke modernizacije, sasvim primereno i lako se može opisati kao *posledica* za demokratiju nepodržavajućeg konteksta. Uloga i odgovornost političkih elita time posebno dobija na značaju, ako ih posmatramo ne kao „produkt“ i „rezultat“ preovlađujuće političke kulture, već kao kočničare ubrzanijeg društvenog progressa.

Literatura:

- Almond, Gabriel A. "Comparative political systems." *The Journal of politics* 18, no. 3 (1956): 391-409.
- Almond, Gabriel and Sidney Verba. *The civic culture: Political attitudes and democracy in five nations*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1963.
- Biro, Mikloš, Vladimir Mihić, Petar Milin, and Svetlana Logar-Đurić. "Did socio-political changes in Serbia changed the level of authoritarianism and ethnocentrism of citizens?." *Psihologija* 35, no. 1-2 (2002): 37-47.
- Dimić, Ljubodrag, Dubravka Stojanović i Miroslav Jovanović. *Srbija 1804-2004: tri viđenja ili poziv na dijalog*. Udruženje za društvenu istoriju, 2005.
- Eckstein, Harry. "A Culturalist Theory of Political Change." *The American Political Science Review* 82, no. 3 (1988): 789-804.
- Erih, From. *Bekstvo od slobode*. Beograd: Nolit, 1964.
- Fiket, Irena, Zoran Pavlović, i Gazela Pudar Draško. *Političke orijentacije građana Srbije. Kartografija nemoći*. Beograd: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017.
- Fleron Jr, Frederic J. "Post-Soviet political culture in Russia: An assessment of recent empirical investigations." *Europe-Asia Studies* 48, no. 2 (1996): 225-260.
- Goati, Vladmiri. *Društveno-političko angažovanje mladih*. Beograd: RK SSO Srbije i Institut društvenih nauka, 1977.
- Golubović, Zagorka, Bora Kuzmanović, i Mirjana Vasović. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić, 1995.
- Gredelj, Stjepan. "Dominantne vrednosne orijentacije." U *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi*, urednik Mladen Lazić. 175-224. Beograd: Filip Višnjić, 1994.
- Gredelj, Stjepan. „Politička kultura mladih“. U *Mladi zagubljeni u tranziciji*, ur. Srećko Mihailović, 135-156. Beograd: Centar za proučavanje alternativa, 2005.
- Huntington, Samuel P. "Democracy's third wave." *Journal of democracy* 2, no. 2 (1991): 12-34.
- Inglehart, Ronald, and Christian Welzel. *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge University Press, 2005.
- Jackman, Robert W., and Ross A. Miller. "A renaissance of political culture?." *American Journal of Political Science* (1996): 632-659.
- Jakobi, Tanja. „Životni standard: neodređeno nezadovoljni i dezorijentisani“. *Kako građani Srbije vide tranziciju*, urednik Srećko Mihailović. 47-58. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID, 2010.
- Janićijević, Miloslav, ur. *Jugoslovenski studenti i socijalizam*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1966.
- Jarić, Isidora i Ivana Živadinović. „Politička aktivnost mladih“. U *Mladi – naša sadašnjost: Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, urednica Smiljka Tomanović, 183-198. Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja, 2012a.

- Jarić, Isidora i Ivana Živadinović. „Socijalni aktivizam kao oblik političkog angažmana“. U *Mladi – naša sadašnjost: Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, urednica Smiljka Tomanović, 199-210. Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja, 2012b.
- Kim, Young C. "The concept of political culture in comparative politics." *The Journal of Politics* 26, no. 2 (1964): 313-336.
- Kuzmanović, Bora. „Socijalni i politički aktivizam omladine“. U *Deca krize*, redaktor Srećko Mihailović, 76-106. Beograd: Institut društvenih nauka, 1990.
- Kuzmanović, B. "Autoritarnost". U *Razaranje društva*, urednik Mladen Lazić, 151-224. Beograd: Filip Višnjić, 1994.
- Kuzmanović, B. "Stepen i činioci autoritarnosti. U S. Mihailović (red.)." *Između osporavanja i podrške–javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije* (1997): 229-245.
- Kuzmanović, Bora. „Retradicionalizacija političke kulture: društvena kriza i raspad sistema kao pokretač retradicionalizacije.“ U *Fragmenti iz političke kulture, ur. Milan Podunavac* (1998): 257-284.
- Kuzmanović, Bora. „Autaritarnost–vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom “u: Grupa autora." *Kako građani Srbije vide tranziciju, istraživanje javnog mnjenja tranzicije* (2010): 87-104.
- Laitin, David D. "The Civic Culture at 30 " *American Political Science Review* 89, no. 1 (1995): 168-173.
- Lipset, Seymour Martin. "Some social requisites of democracy: Economic development and political legitimacy." *The American political science review* 53, no. 1 (1959): 69-105.
- Mihailović, Srećko. *Pregled najznačajnijih rezultata istraživanja o društveno-ekonomskom položaju, svesti i aktivizmu omladine*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije (šapirografisano), 1987.
- Mihailović, Srećko, Dragomir Pantić i Mirko Blagojević. *Omladina krajem osamdesetih*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1990.
- Mihailović, Srećko. „Politička i stranačka identifikacija“. U *Javno mnjenje Srbije*, urednik Srećko Mihailović, 43-64. Beograd: Centar za proučavanje alternativa, UGS Nezavisnost i Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja, 2000.
- Mihailović, Srećko. „Dugo putovanje u kapitalizam“. U *Pet godina tranzicije u Srbiji II*, urednik Srećko Mihailović, 43-66. Beograd: Socijaldemokratski klub i Friedrich Ebert Stiftung, 2006.
- Mihailović, Srećko. Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajnim menama. U *Kako građani Srbije vide tranziciju*, urednik Srećko Mihailović, 7-28. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID, 2010.
- Milić, Anđelka, Vladimir Goati, Silvano Bolčić, Dragomir Pantić, Ratko Nešković i Snežana Joksimović. *Svest i angažovanost komunista*. Beograd: NIRO Mladost, 1981.
- Milošević-Đorđević, J. "Parametar socijalnog kapitala: Poverenje građana Srbije u političke institucije." *Srpska politička misao* 19, no. 38 (2012): 197-212.
- Mishler, William, and Richard Rose. "Learning and re-learning regime support: The dynamics of post-communist regimes." *European Journal of Political Research* 41, no. 1 (2002): 5-36.
- Muller, Edward N., and Mitchell A. Seligson. "Civic culture and democracy: the question of causal relationships." *American political science review* (1994): 635-652.
- Pantić, Dragomir. *Etnička distanca u SFRJ*. Beograd: Institut društvenih nauka (šapirografisano), 1967.
- Pantić, Dragomir. „Odnos omladine prema samoupravljanju“. U V. Goati i sar., *Društveno političko angažovanje mladih*, urednik Vladimir Goati, 105-136. Beograd: Institut društvenih nauka i RK SSO Srbije, 1977.
- Pantić, Dragomir. *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1981.
- Pantić, Dragomir. *Politička kultura mladih u Srbiji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije (šapirografisano), 1989.
- Pantić, Dragomir. *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1990.
- Pantić, Dragomir. "Promene religioznosti građana Srbije." *Socioloski pregled* 1-4 (1993).
- Pantić, Dragomir. „Promene vrednosti i razvoj demokratije u zemljama tranzicije“. U *Procesi demokratizacije u zemljama tranzicije*, Grupa autora, 93-116. Beograd: Institut društvenih nauka, 2000.
- Pantić, Dragomir. „Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine“. U *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.*, urednik Vladimir Goati, 131-158. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, 2002.
- Pantić, Dragomir. „Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisanja u Srbiji“. U Jovan Komšić, Dragomir Pantić i Zoran Slavujević, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, 95-128. Beograd: Institut društvenih nauka, 2003.
- Pantić, Dragomir and Zoran Pavlović. *Political culture of voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences, 2009.

- Pateman, Carole. "Political culture, political structure and political change." *British Journal of Political Science* 1, no. 3 (1971): 291-305.
- Pateman, Carole. The civic culture: A philosophic critique. U *The civic culture revisited*, urednici Gabriel Almond & Sidney Verba, 57-102). Boston: Little Brown and Company, 1980.
- Patrick, G. M. "Political Culture" i Sartori, G.(ed) *Social Science Concepts: A Systematic Analysis.* Beverly Hills: Sage (1984), 265-314.
- Pavlović, Zoran. "Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma." *Sociološki pregled* 40, no. 2 (2006): 247-262.
- Pavlović, Zoran. "Demokratska politička kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena." *Nova srpska politička misao* 16, no. 03+ 04 (2008): 157-176.
- Pavlović, Zoran. *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji: u potrazi za demokratskom političkom kulturom.* Beograd: Inst. Društvenih Nauka, Centar za Politološka Istraživanja i Javno Mnjenje, 2009.
- Pavlović, Zoran. "Prihvatanje demokratije i demokratske orijentacije u Srbiji u kontekstu društvenih promena." *Psihološka istraživanja* 13, no. 1 (2010): 35-58.
- Pavlović, Zoran. *Struktura i činioci političke kulture mladih u Srbiji – sociopsihološki pristup.* Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, 2012.
- Pavlović, Zoran. „Political culture v. rational choice: support for democracy in Serbia“. U *Eastern European Political Cultures. Modeling Studies*, urednici Camelia Florela Voinea, Bojan Todosijević i G. Boella, 137-154. Bucuresti: Ars Docendi, 2013.
- Pavlović, Zoran. "Intrinsic or instrumental support for democracy in a post-Communist society: The case of Serbia." *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities* 3, no. 1 (2014): 31-42.
- Pavlovic, Zoran. "Individual and country level determinants of (post) materialist values in Eastern Europe." *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities* 4, no. 2 (2015): 1.
- Pavlović, Zoran. "(Post) materialism, satisfaction with democracy and support for democracy in Eastern Europe." *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities* 5, no. 3 (2016): 41-55.
- Pavlović, Zoran. *Ogledi o političkoj kulturi.* Beograd: Centar za izdavačku delatnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 2017.
- Pavlović, Zoran. „Emancipative Values in a Post-Communist Society: The Case of Serbia“. U *Changing Values and Identities in the Post-Communist World. Societies and Political Orders in Transition*, urednici Nadezda Lebedeva, Radosveta Dimitrova & John Berry, 53-66. Cham: Springer, 2018.
- Popadić, Dragan, Zoran Pavlović i Srećko Mihailović. *Youth study Serbia 2018/2019.* Berlin: Friedrich Ebert Stiftung, 2019.
- Popadić, Dragan. „Put iz bratstva i jedinstva – etnička distanca građana Srbije“. U *Kako građani Srbije vide tranziciju*, urednik Srećko Mihailović, 105-122. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID, 2010a.
- Popadić, Dragan. "Building up European identity: From the chimney smoke." *Psihološka istraživanja* 13, no. 1 (2010b): 9-33.
- Rose, Richard, William Mishler, and Christian Haerpfer. "Social capital in civic and stressful societies." *Studies in comparative international development* 32, no. 3 (1997): 85-111.
- Slavujević, Zoran i Srećko Mihailović. *Dva ogleda o legitimitetu.* Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, 1999.
- Slavujević, Zoran. „Križa poverenja u institucije sistema“. U *Između osporavanja i podrške – javno mnjenje o legitimitetu treće Jugoslavije*, redaktor Srećko Mihailović, 64-94. Beograd: Institut društvenih nauka, 1997.
- Slavujević, Zoran. „Institucije političkog sistema – umesto simboličkog izraza prava građana da vladaju, sredstvo vladavine nad građanima“. U Grupa autora, *Kako građani Srbije vide tranziciju* urednik Srećko Mihailović (str. 59-70). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Centar za studije socijalne demokratije i CeSID, 2010.
- Spasić, Ivana. *Kultura na delu.* Beograd: Fabrika knjiga, 2013.
- Stanojević, R. *Idejno-politička opredeljenja i društveno-politička angažovanost mladih u Beogradu.* Beograd: Gradska konferencija Saveza socijalističke omladine i Beograda i Institut društvenih nauka, 1979.
- Stojanović, Dubravka. „Ulje na vodi: politika i društvo u modernoj istoriji Srbije“. U *Srbija 1804-2004: Tri viđenja ili poziv na dijalog*, Dimić, Ljubodrag, Dubravka Stojanović, i Miroslav Jovanović, 115-148. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2005.
- Stojanović, Dubravka. *Ulje na vodi – ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije.* Beograd: Pešćanik, 2010.
- Stojiljković, Zoran. „Građani Srbije i demokratija – Između nezadovoljstva i nepoverenja i uslovne i oročene podrške“. U *Birači i apstinenti*, urednik Zoran Lutovac, 9-61. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, Fakultet političkih nauka i Institut društvenih nauka, 2007.
- Stojiljković, Zoran. "Politički kapital i kultura (ne) poverenja: slučaj Srbija10." *Ustav i demokratija u procesu transformacije* (2011): 161.

- Tomanović, Smiljka i Dragan Stanojević. *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i SeConS Grupa za razvojnu inicijativu, 2015.
- Tomanović, Velimir. *Omladina i socijalizam*. Mladost, 1977.
- Vasović, Mirjana. „Karakteristike grupnih identifikacija i odnos prema drugim etničkim grupama“. U *Između osporavanja i podrške*, redaktor Srećko Mihailović, 246-276. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, 1997.
- Vasović, Mirjana. „Karakteristike grupnih identiteta i odnos prema društvenim promenama“. U *Javno mnjenje Srbije*, priredio Srećko Mihailović, 17-42. Beograd: Centar za proučavanje alternative, UGS Nezavisnost i Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja, 2000.
- Vrcan, Srđan, J. Aleksić, R. Dunderović, S. Flere, V. Ilišin, S. Mihailović, V. Obradović, F. Radin, and M. Ule. *Položaj, svest i ponašanje mlade generacije Jugoslavije*. Beograd: CIDID, 1986.
- Welzel, Christian. *Freedom rising*. Cambridge University Press, 2013.
- Whitefield, Stephen. "Political Culture and post-communism." In *Political culture and post-communism*, urednik Stephen Whitefield, 1-14. Palgrave Macmillan, London, 2005.

